

УДК 32.323

ВПЛИВ АМБІВАЛЕНТНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Анастасія Русиняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

Проаналізовано загальні характеристики та проблеми вітчизняного політичного процесу. Головну увагу приділено особливостям політичної свідомості українського суспільства та впливу феномена амбівалентності на трансформацію політичної поведінки, політичних цінностей і на політичну культуру загалом. Проаналізовано умови й інституції, що впливають на розвиток політичної системи, політичної культури та формування сучасного політичного режиму в Україні, який визначено як гібридний. Зроблено висновки про основні труднощі України на шляху політичної модернізації та демократизації.

Ключові слова: політична свідомість, політичні цінності, амбівалентність, політична система, демократизація, транзит, гібридний політичний режим, деінституціоналізація.

Сучасне політичне життя України в умовах трансформації політичної системи та політичної культури, функціонує поряд із нагальними проблемами, які досі залишаються невирішеними. Зрештою, це реформування політичної системи, легітимність політичних інститутів, ефективність сучасного виборчого процесу, демократизація, що підкріплюється непростими ментальними, світоглядними проблемами, на кшталт формування реального громадянського суспільства зі стійкими політичними цінностями, політичною поведінкою та із чітко сформованою національно-політичною свідомістю. Дані проблеми є логічним наслідком в історії українського суспільства. Але тривалість їх існування не можна вважати природним і «нормальним» явищем, адже вказані проблеми негативно впливають на функціонування політичної системи, на динаміку сучасного політичного життя. Без стійкої політичної свідомості, за наявності впливу амбівалентності на політичну поведінку громадян досягти таких цілей, як формування реального громадянського суспільства, здійснення демократичного транзиту, та стати консолідованою демократією здається неможливим.

Соціально-психологічні чинники відіграють значну роль у політичному процесі. Незаперечним є факт, що характер інституціональних процесів повинен відповідати психологічному стану масової свідомості громадян в Україні. Більшість дослідників визначає психологічний стан українських політичних акторів терміном масової амбівалентності. Українські громадянини не мають чітких переконань, ціннісних орієнтацій, а інші, через нігілістичність, абсентеїзм і конформізм демонструють так звану амбівалентність [2, с. 26]

Проблематиці амбівалентності присвячено чимало наукових досліджень у галузі психології, політології, соціології, психіатрії. Методологічною основою цих досліджень є праці Р. Мертона, О. Блойлера, З. Баумана, Д. Белла, Дж. Хеддока. Значний внесок у дослідження політико-культурних змін, амбівалентності в українських реаліях зробили вчені Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Шайгородський, які розглядають амбівалентність як одну з характеристик масової національно-політичної свідомості українського суспільства.

Після розколу Радянського Союзу Україна, як і інші колишні союзні республіки, здобула незалежність. Склалася нова держава з новими настановами та правилами. Нова внутрішньополітична ситуація сприяла формуванню нової політичної системи, побудованої на ринкових і демократичних принципах. Постає перехідний період в українських реаліях, час трансформацій із комуністичного минулого в демократичне майбутнє.

Однак, як ми можемо простежити за різними джерелами, зі здобуттям незалежності Україні постійно притаманний гібридний політичний режим, з відкатами або в бік демократії, що можна простежити в період президентства Л. Кравчука та В. Ющенка, або в бік авторитаризму, що простежується за президентства Л. Кучми та В. Януковича. Такий режим підсилюється постійними змінами до Конституції України щодо системи державного правління: із президентсько-парламентського напівпрезиденталізму до парламентсько-президентського напівпрезиденталізму, і навпаки.

Від початку незалежності України всі політичні зміни розглядаються крізь призму «гібридизації», а більшість теоретиків досліджують причини, за яких протягом такого відтинка часу Україна не змогла стати ні демократичною, ні авторитарною державою. Гібридний режим в Україні зумовлений тим, що формальні інститути й інституції підірвані неформальними. Зрештою, домінування неформальних інститутів над формальними притаманне більшості пострадянських держав, деякі з них повернулися до авторитаризму, інші – до демократії. Україні ж постійно притаманний гібридний політичний режим, політичні зміни маєє зигзагоподібний характер, що не притаманно більшості країн Центрально-Східної Європи [1; 7].

Отже, з початком перехідного процесу в незалежній Україні відбувається становлення нових суспільно-політичних інститутів, триває інституціоналізація, що характеризується трьома аспектами: процесом становлення та прийняття суспільством нових правил і норм; створенням тих організаційних структур, які б відповідали за артикуляцію та порядок дотримання даних норм; легітимацією даних структур – формуванням ставлення до них, яке б відображало згоду людей із даним інституціональним порядком [3, с. 11].

Водночас процесу інституціоналізації передуює процес деінституціоналізації, коли відбувається трансформація всіх інститутів і заміна одних інститутів іншими. Як відомо, будь-які певною мірою радикальні зміни в тій чи іншій сфері життя суспільства, за руйнування інституційних основ, є передумовою виникнення соціальних криз, нестабільності.

Політична деінституціоналізація призводить до громадянських конфліктів, політичних потрясінь, навіть більше, до становлення авторитаризму чи тоталітаризму, коли правляча влада вводить кардинальні інституціональні заборони й інновації. У бідь-якому разі деінституціоналізація змушує суспільство переживати значні втрати, які супроводжуються появою масової агресії, деморалізованості, амбівалентності, політичної демагогії та популізму, абсентеїзму. По інший бік барикад залишаються поступові суспільно-політичні інституційні зміни. Такі інституційні зміни характеризуються лише проблемною соціальною інтеграцією без конфліктів, за допомогою поступового заміщення старих інститутів новими, і трактуються такі зміни як «модель інституційних відхилень» [3, с. 8].

Після здобуття незалежності виникли досить специфічні зміни в усіх сферах українського інституційного простору. Так чи інакше сам факт розпаду інституційних основ радянського суспільства, що супроводжувався політичними, економічними змінами, феноменом розпаду наддержави, ліквідацією монополії інституту державної власності, втратою комуністичною ідеологією верховенства та, як наслідок, ліквідацією однопартійності, припиненням функціонування таких одіозних інститутів у духовній сфері, як цензура, атеїзм, заперечувати не доцільно [3, с. 9].

У процесі деінституціоналізації пострадянського інституційного простору всі інститути зазнали цілковитої або часткової руйнації. Логічною мала б бути ситуація повної дестабілізації суспільного життя, дезінтеграції суспільства, соціального хаосу, адже інституційні основи, які є базисом будь-якої системи, знищено.

Проте українські реалії мали специфічний характер. Для України, як зазначають дослідники Є. Головаха та Н. Паніна, радикальна деінституціоналізація не спричинила жодного з можливих варіантів – ні суспільно-політичного хаосу, ні соціальної нестабільності. Навть більше, не спостерігалось загострення соціальних і міжетнічних відносин, адже попри погіршення соціально-економічного становища, не посилювалися соціальна нетерпимість і нетолерантність [7].

Перебіг трансформаційних процесів в Україні продемонстрував у багатьох аспектах перспективний, а не регресивний механізм підтримки стабільності за складних умов постійного поглиблення соціально-економічного кризового становища. Очевидно, що від здобуття незалежності в політичних реаліях траплялися сплески протестної активності (касетний скандал), маніфестації, мітинги, але вони також не привели до дестабілізаційної ситуації. Специфічний характер деінституціоналізації, притаманний трансформаційним українським політичним реаліям, на думку багатьох дослідників, можна пояснити двома припущеннями.

Перше полягає в тому, що деінституціоналізація виявилася суто демонстративною, насправді не торкнувшись дійсних інституціональних основ, у результаті чого, попри нові суспільно-політичні умови, старі інститути зберегли своє функціональне значення. Сутність другого припущення полягає в тому, що становлення нової інституціональної основи, нових інститутів відбувалося такими ж швидкими темпами, як і крах старих, посткомуністичних інститутів, тому нові інститути змогли виконати компенсаторну стабілізаційну функцію.

Демонстративність деінституціоналізації складно віднести до соціальних реалій, хоча є дослідники, які аргументовано дане положення підтверджують, і ми також вважаємо, що не можна демонстративність відносити однозначно до соціологічної фантастики. Не можна, наприклад, ствердно говорити про чітку деінституціоналізацію в українських реаліях, коли інститут президента в багатьох аспектах відтворював стару систему однопартійного управління. Дане явище Є. Головаха та Н. Паніна називають «інституціональною мімікрією» [3, с. 10]. Проте в такому припущенні важливим є інший момент, не те, що старі інститути залишилися функціональними, тобто легітимними деякою мірою, не їхня здатність регулювати соціальні відносини та соціальну поведінку, а те, що старі інститути стають нелегальними, тобто руйнування старих інститутів відбувається зверху, законодавчим шляхом. Якими б декларативними не були нові інститути, попри латентне існування старих, нові були легальними, що є вирішальним аргументом.

Забезпечуючи відносну стабільність та інтеграцію, старі інститути внаслідок посткомуністичної деінституціоналізації втратили як мінімум два основних інституціональних атрибути – легальність і організаційну інфраструктуру (що відійшло до нових інститутів), і, як наслідок, втратили конкурентоспроможність у поясненні чинників стабілізації українського суспільства за часів пострадянської трансформації [3, с. 12].

Інше припущення стосується суті процесу деінституціоналізації в українському суспільно-політичному житті, яке полягає у швидкій адаптації нових інститутів до нових соціально-політичних умов і набутті ними необхідних атрибутивних рис для виконання стабілізуючої функції, має більше підстав. Адже оперує вже двома основами – легальністю й організаційною інфраструктурою, попри відсутність легітимності. Існують різні підходи

до трактування даного припущення та його реалістичності. Суперечливим є зіставлення принципово нових інститутів та їхньої ефективності.

У результаті деінституціоналізації дані інститути не трансформувалися, не змінилися кардинально іншими, як це б мало бути, вони зберегли свій вплив, перейшовши «у тінь». «Замість очікуваного виродження старих інститутів спостерігається їхнє своєрідне переродження – реінкарнація», – зазначають Є. Головаха та Н. Паніна [4, с. 46].

Сьогодні ситуація вкрай складна, коли становище інституціональної системи неоднозначне, старі інститути втрачають позиції, а нові їх ще не завоювали, коли в громадян відсутня довіра як до старих, так і до нових інститутів, що зумовлено аналізованою «пасткою гібридності», постійною нестійкістю політичної системи.

Отже, два припущення зумовлюють суперечливий інституціональний простір українського трансформаційного процесу, де відсутні як легальні старі інститути, так і легітимні нові, тому виникає питання, які саме інститути в українському контексті повинні виконувати стабілізуючу функцію в політичній системі.

В Україні відсутні як позитивні зрушення, так і негативні, у ній, як ми вже зазначили, функціонують і старі, і нові інститути, що спричиняє відсутність агресивності, конфліктності, але і відсутність активності. Це зумовлює характер інституціоналізації в пострадянській Україні як «подвійної», адже лише в такій ситуації забезпечується, за словами Є. Головахи, «інституціональна повноцінність» українського суспільства. Феномен подвійної інституціоналізації передбачає згоду громадян жити в такому інституціональному просторі, де діють і старі, і нові інститути, які своїм суперечливим співіснуванням забезпечують більш-менш стабільне функціонування політичної системи. За подвійної інституціоналізації неформальні інститути з радянського минулого – тіньовий ринок, блат, подвійна мораль, коли особа «розривається» між приватними та публічними позиціями, трансформуються у формальні інститути перехідного суспільства, але не сприймаються як легітимні більшістю – громадянами, сприймаються масовою свідомістю як «узаконене беззаконня». Тому громадяни свідомо не дотримуються начебто формальних норм, сповідуючи традиційні тіньові практики [3, с. 14].

Подвійна інституціоналізація по своїй суті парадоксальна, адже українські громадяни сприймають такий інституціональний простір не як бажаний стан, а як менше зло, подвійні ролі всіх без винятку інститутів, змушують громадян постійно перебувати в стані невизначеності, коли в одних випадках громадянин використовує легітимні старі інститути, а в інших – легальні нові.

Є. Головаха та Н. Паніна виділяють два критерії, які підтверджують або ж спростовують факт подвійної інституціоналізації. По-перше, характер інституціональних процесів повинен відповідати психологічному стану масової свідомості громадян в Україні. Як вже зазначалося вище, більшість дослідників визначає психологічний стан українських акторів терміном масової амбівалентності. Українські громадяни не мають чітких переконань, ціннісних орієнтацій [2, с. 30].

Термін «амбівалентність» зародився як психологічний і визначається головню як стан роздвоєності, володіння одночасно суперечливими реакціями, віруваннями, емоціями, позитивними та негативними відчуттями щодо певного об'єкта [6, с. 265].

Амбівалентність політичної свідомості полягає в тому, що немає чітко сформованої системи політичних цінностей громадянського суспільства, відсутні чіткі узгоджені думки, немає конкретних критичних оціночних суджень тих чи інших політичних феноменів, що впливає на неузгоджену політичну поведінку, та домінування підданського типу полі-

тичної культури в Україні. Через складні історичні умови розвитку української політичної системи суспільство пасивно сприймає політичне життя, панує політична індиферентність, патерналізм, страх перед суспільно-політичними змінами, недовіра до політичних партій, відсутність чіткої громадянської позиції, конформізм, аполітичність. Все це слугує гальмівним чинником під час ухвалення важливих політичних рішень і на шляху демократизації.

Специфіка пострадянської амбівалентності в українських реаліях характеризується низкою моментів. Насамперед масова й індивідуальна свідомість, яким притаманні взаємовиключні ціннісно-нормативні риси, повинні існувати як антагоністичні, проте виступають як узгоджені елементи одного типу мислення. З іншого боку, амбівалентність проявляється в узгодженні демократичності й авторитаризму під час ухвалення політичних рішень, коли демократичні цілі суспільно-політичних перетворень суперечливо поєднуються з авторитарними засобами досягнення демократичних цілей [2, с. 27].

Ми вважаємо, що існування амбівалентності в масовій свідомості є проблемним чинником в українських реаліях, що зумовлює постійно існуючий гібридний політичний режим. Адже український громадянин з амбівалентною свідомістю водночас виступає за демократичні перетворення, за ринкову економіку, інститут багатопартійності, за незалежність, і, з іншого боку, наприклад, проти вступу України до Європейського Союзу. Для комфортного амбівалентного мислення «так» капіталістичному майбутньому, не означає «ні» поверненню до соціалізму.

Наявність амбівалентності в політичній свідомості пересічного українця не тільки зумовлює існування феномена подвійної інституціоналізації в пострадянській Україні, а також перешкоджає будь-яким спробам вивести суспільство із кризи перехідного процесу. Амбівалентність зумовлює нігілістичні настрої, некритичне сприйняття альтернатив, спотворені потреби громадян.

Амбівалентність політичної свідомості зумовлює низький рівень політичної активності, утворює вакуум суспільно-політичної відповідальності, адже, за даними соціологічних досліджень, населення не готове і не бажає нести відповідальність за стан справ як у населеному пункті, так і в країні загалом [5].

Амбівалентність масової свідомості для перехідних суспільств є передбачуваним і нормальним явищем, коли в політичній свідомості суперечливо поєднуються взаємовиключні політичні цінності й орієнтації. Проте для демократично орієнтованого громадянина амбівалентність є небажаною, адже вже присутні чіткі позиції щодо майбутнього. У такому разі амбівалентність полягає в суперечності між демократичним ідеалом і реальними темпами демократизації, що породжує бажання пришвидшити процес демократизації [3, с. 17].

Іншим критерієм існування подвійної інституціоналізації, поряд із критерієм амбівалентності, на думку Є. Головахи та Н. Паніної, є зміни в соціальній структурі. Такі умови, за яких стара соціальна структура збереглася у своїй основі, партійна номенклатура переросла в правлячу деідеологізовану бюрократію, яка постійно поповнюється декларативними демократичними лідерами, сприяли виникненню паралельної соціальної структури, яка є відхиленням від норм, є гібридною і функціонує за своїми інституціональними правилами, притаманними лише їй [3, с. 19]. Така структура характеризується наявністю двох протилежних соціальних груп – з одного боку, це професіоналізовані нові актори, які перешкоджають комуністичній інституційній реставрації, і їх меншість, а з іншого боку, масовий прошарок старої номенклатури, що робить все для збереження своїх суспільно-політичних ролей.

Отже, зі здобуттям незалежності Україна зіштовхнулася з низкою проблем. Процеси інституціоналізації, трансформації, модернізації, які супроводжуються в будь-яких перехідних суспільствах низкою негативних чинників, є нормальним явищем. Проте український суспільно-політичний посткомуністичний трансформаційний процес виявився унікальним, специфічним, супроводжувався процесами деінституціоналізації, деформалізації, появою впливових, активно функціонуючих неформальних політичних інститутів, які спершу відкинули формальні інститути через їхню нелегітимність, а згодом набули конкурентної моделі взаємодії з ними. А чим суперечливіше під час взаємодії глибша, тим сильніше розчарування в інноваціях, тим функції інститутів менш ефективні. Підкріплюється це феноменом подвійної інституціоналізації й амбівалентністю масової свідомості громадян, що стереотипно відтворює рудименти Радянського Союзу. Усу вищезазначене перешкоджає успішному демократичному переходу та політичній модернізації України. Аналізуючи український перехідний процес, варто враховувати специфічні реалії, притаманні лише Україні, а не просто накладати, копіювати на традиційні реалії нові, бажані інститути, які ефективно функціонують в інших державах за кардинально інших умов. З огляду на проаналізоване, ми можемо зробити висновок, що наступні кілька років українська суспільно-політична дійсність буде характеризуватися патерналістським ставленням до держави, браком політичної відповідальності, амбівалентністю політичних орієнтацій, відсутністю чітких політичних цінностей, браком ідеології.

Немає єдиних поглядів щодо шляхів ефективної модернізації українського політичного ринку, виходу з пастки гібридності. Одним із шляхів є створення системи ефективних формальних інститутів (але цього замало, потрібне суспільне сприйняття – легітимність цих інститутів). Інший шлях – активна цілеспрямована державна політика, без прямої зацікавленості правлячої еліти. Ще інший варіант – зміцнення інституціональних основ держави.

Список використаних джерел

1. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. – Полис. – 2003. – № 4. – С. 6–25.
2. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості. – Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 24–39.
3. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. – Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
4. Головаха Є., Панина Н. Соціально-політичний портрет сучасної України. Напередодні. Україна на рубежі XXI століття. – К., 2000. – С. 42–53.
5. Результати щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство – 2010». URL: <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>.
6. Crano Prislis, William D., Radmila (2011). Attitudes and Attitude Change. – Psychology Press. – P. 262–285.
7. Panina N., Golovakha E. Tendencies in the development of Ukrainian Society (1994–1998). – Sociological indicators. – Kiev, 1999.

**THE IMPACT OF THE AMBIVALENCE OF POLITICAL CONSCIOUSNESS ON
SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE DEMOCRATIC
TRANSIT PROCESS**

Anastasiia Rusyniak

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of philosophy,
department of theory and history of political science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

General features and problems of the domestic political process were analyzed. The main attention was paid to the peculiarities of the political consciousness of the Ukrainian society as well as to the influence of the phenomenon of ambivalence on the transformation of political behavior, political values and political culture in general. The conditions and institutions that influence on the development of the political system, political culture and the formation of a modern political regime in Ukraine, which is defined as hybrid, were analyzed. Conclusions about the main difficulties of Ukraine on the way to political modernization and democratization was done.

Key words: political consciousness, political values, ambivalence, political system, democratization, transit, hybrid political regime, deinstitutionalization.